

هنرهای تزئینی رو به زوال در حوزه معماری

میرزا سلطان

سازمان اسناد و کتابخانه ملی
جمهوری اسلامی ایران

۱۳۹۵

سرشتنامه

: سلطان، عريم، ۱۳۵۳

عنوان و نام پدیدآور

شناسایی و معرفی هنرهای تزئینی وابسته به معماری رو به زوال نقاشی پشت آینه، کپ بری، لایه چینی و

طلاچیسان و نقاشی دیواری / مریم سلطانی

مشخصات نشر

تهران: پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات

مشخصات ظاهری

: ۲۲۰ ص

وضعیت فهرست نویسی

فيا :

شاہک

97A-6.-V6AY-6Y-3:

موضوع

۴: معماری تزئینی — ایران

موضوع

: معماری ایرانی

رده‌بندی کنگره

۱۳۹۵: ۸، ۱۱/NA۲۵۷۴

شماره تایشناسی ملی

٢٢١٢-٨٩:

Decoration & ornament Architedtural - - Iran:

موضوع

Architedtural, Iran :

موضوع

١٠ : پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات

زدهندی دیویی

VT9/-955:

روزگار و فرنگ و سرود و نطق
فدوت و فرنگ و سرود و نطق

هنرهای تزئینی روبه زوال در حوزه معماری

ناشر: پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات

نویسنده: مریم سلطانی

ویراستار: محبوبه غفوری

صفحه آرا: حسین آذری

نوبت چاپ: اول - آذر ۱۳۹۵

شمارگان: ۲۵ نسخه

شماره: ۹۷۸-۶۰۰-۷۶۸۷-۶۷-۳

قیمت: ۲۶۰۰۰ ریال

همه حقوق این اثر برای پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات محفوظ است.

در صورت تخلف، پیگرد قانونی دارد.

نشان‌ی: تهران، پایین‌تر از میدان ولی‌عصر (عج)، خیابان دمشق، شماره ۹، پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات

سندوق پستی: ۶۲۷۴-۱۴۱۵۵. تلفن: ۸۹۰۲۳۱۳. دورنگار: ۷۶-۸۸۹۳. Email: nashr@ricac.ac.ir

فهرست مطالب

مقدمه / ۷

فصل اول:

نقاشی پشت شیشه / ۱۳

فصل دوم:

کُپ‌بری / ۵۱

فصل سوم:

لایه‌چینی و طلاچینی / ۵۱

فصل چهارم:

نقاشی دیواری / ۱۳۲

پیوست / ۲۱۵

منابع و مأخذ / ۲۱۷

مقدمه

معماری، بدون شک یکی از هنرهای برجسته و معتبر سرزمین ایران است. معمار ایرانی هنرمندی است که از آغاز کار یعنی انتخاب و استفاده از آجر برای ایجاد دیوارها، گوشوارها، مقرنس‌ها، طاق‌نماها و یا پوشش گنبدها، به خلق زیباترین نقش‌ها و طرح‌ها می‌اندیشد و با گره‌چینی، گل‌اندازی، خفته و رفته هنر خود را به کمال می‌رساند و شاهکار بی‌مانندی را به‌وجود می‌آورد.

شکوه و زیبایی معماری به‌ویژه در دوران اسلامی بیش از حد چیز مربوط به تزیین و آرایش آن است. هنرهایی والای اسلامی از هنرهای تزیینی و کاربردی گرفته تا احداث زیباترین بناهای مذهبی، هر کدام دارای اهمیت و اعتبار ویژه‌ای هستند. تزیینات معماری، توسط هنرمندان ایرانی تکامل هنری عمده‌ای یافته، به‌طوری که آثار هنری آنان به صورت بناها با تزیینات چشمگیر در بسیاری از کشورهای اسلامی قابل مشاهده است. بناهایی که به تدریج و با شیوه‌های متفاوت و خاص هر دوره، در هر کشور به‌وجود آمده‌اند در معماری اسلامی، هنری که بیش از پرداختن به فرم، به موضوعات تزیینی می‌پردازد، هیچگاه یک نوع تزیین برای یک نوع بنا یا شیء خاص وجود ندارد.

برعکس، هنر تزئین، مبتنی بر اصولی است که از نظر اسلامی برای هر ساختمان یا سازه دیگر، و در هر زمان کاربرد خاص خود را دارد. نکته قابل توجه در تزئینات داخلی و خارجی بناهای سنتی ایران این است که تزئینات، جزئی از بنا بوده و هیچگاه به صورت بزرگ یا عنصری اضافی مورد توجه و استفاده قرار نگرفته است. حتی در دوره‌ای از تاریخ، عملیات سفت‌کاری و تزئینات ساختمان به‌طور هم‌زمان اجرا می‌شده است. این میزان توجه به ارائه و تزئینات، سبب ارتقای کیفیت فضاهای مورد استفاده بوده است (کافی، ۱۳۷۶: ۶-۵).

معماری کویری ایران به‌ویژه در خانه‌ها، به‌علت ماهیت درون‌نگرای آن، سرشار از نمونه‌های بدیع و زیبایی طراحی داخلی است که در آن، ایجاد فضایی در تضاد با محیط کویری و اقلیم حس‌رندگی و سرسبزی درون بنا، از مهم‌ترین اهداف معماران سنتی در طراحی داخلی بوده است. استفاده از شیشه، آینه، گچ‌کاری و هنرهای ظریف دیگر در تزئین و ارائه‌بندی فضاهای تمام محلات زیبایی‌شناسی، اقلیمی و حتی دینی را نیز در بر می‌گرفته است. هنر ایرانی، به‌ویژه از حس درونی هنرمند و آمیخته با فرهنگ و مذهب و آئین‌های معنوی بوده است. هنرمند با استفاده از جنبه‌های تزئینی هنر اسلامی و برگرفته از مفاهیم نمادین، هنر خویش را به کمال مطلوب رسانده و بی‌شک در این بین تزئینات، بناهای جایگاه ویژه‌ای داشت. با این همه، شکل بنا، تنها وسیله منعکس کردن توحید نیست بلکه تزئین معماری نیز حاوی زوایای نمادین این توحید است (شایسته‌فر، ۱۳۷۸: ۱۵).

در معماری تزئینی، هر نقش ورای ارزش صوری خود، دارای ایندگی می‌برگرفته از فرهنگ و بیانگر عقیده و آرمان تداوم یافته مردم جامعه در طول نسل‌ها است. ارائه‌ها معماری، از سویی ذهن بیننده را به زیبایی صوری و ظاهری نقش‌ها و نوع کاربری فضاهای بنایی که نقش و نگارها بر دیوارهای آن نشسته فرا می‌خوانند و از سوی دیگر، دیدگاه بیننده را به قلمرو و راز و رمزهای فرهنگی و دینی پوشیده در مفاهیم نقش‌ها می‌گشایند. هنرمندان تزئین‌کار در نقش‌پردازی و آیین‌بندی بناها، هم به جنبه

زیباشناختی نقش‌ها و هم به جنبه فرهنگی آنها نظر داشته‌اند و در کار هنری خود سلیقه شخصی و الهاماتی را که مخالف با روند عمومی باورهای فرهنگی مردم بود، دخالت نمی‌دادند و به پاس و حرمت پیشگامان معماری و سنت‌های فرهنگی، کارهای پیشینیان را تقلید می‌کردند و حتی‌المقدور از حوزه کار و اندیشه آنان پا فراتر نمی‌گذاشتند. این شکیبایی و انکار نقش در همکاری با نسل‌های پیش، همواره یکی از منابع نیرو و صالت هنر ایران در بهترین ادوار بوده است (یوپ، ۱۳۶۶: ۲۲).

معماری اسلامی در مرحله خاصی از تکامل خود، تزیینات متنوع و بسیار زیادی را بر دیوارها عرضه کرد. این رو بر دیگر جنبه‌های معماری برتری یافت. جذابیت این تزیینات را در نامی که نارد برنسون^۱ نویسنده کتاب «معماری جهان اسلام» به همکاری «درک سی»^۲ و مورخ شگفت‌انگیز بودن و ظرافت تزیینات این نوع معماری می‌نویسد، می‌توان دریافت.

ساختار به ظاهر غیرقابل اجاب برای روح، که هر روز در شهرهای مختلف سر برمی‌آورند چنان به افراط گراییده که از حد بی‌نیاز از هیچ نوع تزیینات و تفصیلات در آنها مجاز نیست. در این عرصه اغلب، کوچک‌ترین بخشی برای جان بخشیدن به یک سطح صاف و بی‌روح، حتی با استفاده از یک وسیله تزیینی ساده، در جان بخش، به عمل نمی‌آید. در قسمت‌های داخلی بناها نیز این کمبود در همه جا مشهود است برای پر کردن این نقیصه است که مثلاً نقاشی معاصر وارد میدان می‌شود. صرف‌نظر از اینکه منظر هنرمند از کشیدن نقاشی چه بوده؛ حاصل تلاش توانفرسای او برای بیان خویشتن، فقط جان بخشیدن به دیوارهای ساده‌ای است که به شدت به آن نیازمند بوده‌اند، ولی معماران امر را بر نامین آن به کلی عاجزند. شمار زیادی از نقاشی‌های سودمندی که امروزه روی دیوارها آویخته می‌شوند، بیش از آنکه نشان یا نمادی از دوره حاضر محسوب شوند، مبین کمبودهای معماری‌اند یعنی در نتیجه نیاز به آن توجه داشته‌اند.

«جونز دالو»^۱ در مقاله خود با عنوان «سطح، الگو و نور» می‌نویسد: «تزئینات برای سیزده قرن، بناها و اشیای گوناگون را در سراسر جهان اسلام از اسپانیا تا چین و اندونزی، به یکدیگر می‌پیوندند. او بیان می‌دارد تزئینات اسلامی با استفاده از مواد درخشان و منعکس‌کننده و براق، تکرار مدول‌ها، تفاوت سطوح و کار استادانه در پلان، در هم پیچیده و مجلل می‌شوند. هنرمندان معاصر، اغلب در کار تزئین که به ایشان ارجاع شده موفقیتی کسب نمی‌کنند و علت، جز این نیست که فقط برای خود و در درون وجه خود، بدون مددگیری از عوامل دیگر کار می‌کنند. به جز آذین‌های گیاهی و سماوات، آذین‌های دیگری نیز در معماری سنتی ایران بکار رفته‌اند که نشان‌گر آرمان‌های فلسفی، یعنی مردم جامعه مسلمان ایران هستند. برای مثال؛ معماران تزئینی برای حل مسأله اختن هستی خداوند و نشان دادن مظهری از او در بناهای مقدس، از شیوه‌های گوناگون نقش‌پردازی در هنر معماری تزئینی بهره می‌جستند» (درک هیل، اولک برسر، ۳۷۶: ۱۸).

آیین‌کاری، نقاشی پشت شیشه، نقاشی دیواری و لایه‌چینی را باید واپسین ابتکار هنرمندان ایرانی دانست که در معماری داخلی و تزئین درون بنا آنها را بکار گرفته‌اند. اما گچ‌بری، با سابقه و قدمتی بیشتر از دوره ساسانیان به صورت طرح‌های منحصر به فرد دیده شده است. آیین‌کار و نقاش با ایجاد اشکال و طرح‌های تزئینی منظم و بیشتر هندسی از قطعات کوچک و بزرگ آیین‌کار در سطوح داخلی بنا، فضایی درخشان و پرتأثیر پدید می‌آورد که حاصل آن بازتاب بی‌دری نور در قطعات آیین‌کار و ایجاد فضایی پرنور، دل‌انگیز و رویایی است. آیین‌کاری و نقش ایجاد شد. بر روی آن، در سده سیزدهم هجری قمری رو به ترقی نهاد. در طول این قرن، آثار زیبایی چون طاق‌ها و اتاق‌های شمس‌العماره تزئین گرفت که هر کدام به تناسب شیوه کار، نمونه‌های برجسته‌ای از شیوه آیین‌کاری این دوره به شمار می‌روند. از آن پس در پایان دوره قاجار، تزئینات از نوع آیین‌های از محدوده مکان‌های مذهبی و کاخ‌های سلطنتی خارج شد و به صورتی

گسترده در اماکن همگانی چون هتل‌ها، رستوران‌ها، تئاترها و فروشگاه‌ها و حتی خانه‌ها بکار رفت (کیانی، ۱۳۷۶: ۹).

این پژوهش، با تمرکز بر چهار هنر تزئینی وابسته به معماری رو به زوال دوره صفوی و قاجار، در چهار فصل انجام شده است. هر فصل، در بردارنده تاریخچه، معرفی، فن‌شناسی یا اصول فنی برای ایجاد اثر هنری، عوامل آسیب‌رساننده‌ای که سبب زوال این هنرها شده‌اند می‌باشد و در پایان، راه‌کارهایی برای جلوگیری از زوال این هنرها پیشنهاد شده است. در هر فصل از این پژوهش، موضوع با ذکر نمونه‌های موردی که در رعایت و نگهداری نمونه‌هایی شاخص از دیدگاه هنری می‌باشند مورد کنکاش قرار گرفته است. برای این منظور، به اهداف تحقیق، از روش‌های کتابخانه‌ای، آزمایشگاهی، مصاحبه با استادکاران و پژوهشگران و همچنین مطالعات میدانی استفاده شده است. در هر مورد برای فهم بهتر مطالب با تزیینات ذکر شده انتخاب شد. از جمله بناهای شاخص، کاخ چهلستون، کاخ عالی قاپو، کاخ هشت بهشت، چند مورد خانه تاریخی از جمله خانه وثیق، خانه حقیقه، خانه امام جمعه، خانه ملاباشی، خانه اژه‌ای و مدرسه تاریخی رودابه ... است که هر کدام از لحاظ دارا بودن این نمونه تزیینات، شاخص و منحصر به فرد بودند. برای مثال؛ از کتیبه‌های مدرسه رودابه برای اولین بار در این گزارش نام برده شده و در هیچ آرشیوی نشانی از آنها یافت نشده بود.